

великим кількісним і якісним археологічним матеріалом, дає нам унікальні можливості для характеристики матеріальної культури мешканців Потясминня, для історико-культурної інтерпретації і реконструкції доби неоліту й енеоліту в Середньому Подніпров'ї.

1. Нераденко Т.М. Нові дослідження Молюхова Бугра: розкопки неоенеолітичного поселення, відкриття енеолітичного могильника // Археологічні відкриття на Україні. — К., 2002.
2. Тереножкин А.И. Поселения и городища в бассейне р.Тясмин // КСИИМК. — В.43. — 1952.
3. Даниленко В.Н. Археологические исследования 1956 г. в Чигиринском районе // КСИА — В.8. — 1959.
4. Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968.
5. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973.
6. Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.
7. Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К., 1974.
8. Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. — К., 1998.
9. Рассмакин Ю.Я.
10. Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.
11. Нераденко Т.М. Кераміка Молюхового Бугра // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995.
12. Нераденко Т.М. Розкопки на Молюховому Бугрі в 1994 році // Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 років. — К., 2000.
13. Журавлев О.П., Маркова Е.В. Osteологические материалы из поселения Молюхов Бугор // Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 років. — К., 2000.

Сиволап М.П.,

асистент кафедри новітньої історії
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Сиволап Л.Г.,

завідувач відділу археології
Черкаського обласного краєзнавчого музею

ПРАІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ЧИГИРИНЩИНИ **(Нові поселення ямної культури)**

Чигиринщина відома усім нам як козацький край, з яким пов'язані імена Богдана Хмельницького, Михайла і Петра

Дорошенків, Максима Залізняка, роду Грушевських, повстанців Коліївщини і Холодноярської республіки. Але, виявляється, її значення для української та світової історії не вичерпується лише цими аспектами, а має набагато глибше, багатотисячолітнє коріння.

Одне з найбільш важливих і заплутаних питань світової етноісторії – проблема походження індоєвропейців та локалізації їхньої прабатьківщини. Саме народи індоєвропейської сім'ї, мовами якої розмовляє 40% населення Землі, і стали творцями сучасної цивілізації. Незважаючи на більш, ніж два століття спроб розв'язання цієї проблеми, вона все ще далека від остаточного вирішення. Існує цілий ряд суперечливих гіпотез, котрі розміщують прабатьківщину індоєвропейців на просторах Євразії. Чимало сучасних, добре аргументованих гіпотез, зокрема ті, що розвивають етногенетичну лінію Чайлда-Гімбутас-Меллорі, так чи інакше поміщують її на північ від Чорного моря. В епоху ранньої бронзи територія степової і лісостепової смуг Східної Європи була зайнята племенами ямної культурно-історичної спільноти, що багатьма дослідниками співвідноситься з пізнім етапом розвитку усе ще єдиного протоіндоєвропейського масиву [1]. На заключному етапі свого існування ці племена займали простори від Середнього Дунаю до Уралу і від північних схилів Балканських гір і Північного Кавказу до Нижнього Подесення і Жигулів на Середній Волзі. При цьому на цій величезній території відчутне зростання специфіки археологічного матеріалу окремих регіонів, що дозволяє виділити близько 10 локальних варіантів, котрі, можливо, відображали поділ початково цілісного протоіндоєвропейського ядра на окремі племена, а протоіндоєвропейської "прамови" – на окремі діалекти: донецька, середньодніпровська, південно-західна, нижньодніпровська, приазовсько-кримська і південнобузька, дінська, волзько-уральська, передкавказька [2] та ін. Вже неодноразово робилися спроби якось локалізувати на території поширення ямної культури початкове місцезростання окремих груп індоєвропейського населення – індо-іранців, греків, вірмен, македонців, фригійців, балтів та ін. [3], зокрема, існує спроба локалізації предків германо-балто-слов'ян на Середньому Дніпрі [4].

На території Центральної України поширені пам'ятки середньодніпровського (або північно-західного) варіанту ямної

культури [5], одного з найменш досліджених; що охоплює лісостепову Середню Наддніпрянщину від нижньої течії Десни до гирла Ворскли. У цілому загальна територія поширення даних пам'яток не менша за таку країну, як Болгарія.

Пам'ятки тут представлені переважно курганными могильниками. Судячи з кількості похованих у курганах, а також трудозатрат на спорудження курганных насипів і могильних ям, у курганах були поховані нерядові члени ямного суспільства. У більшості їх можна простежити різночасові досипки. Досипки суцільні кругові, кільцеві або локальні. Відкрито триразово повторені ступнеподібні досипки [6]. Навколо стародавнього насипу іноді простежуються рови. Відомі також переривчасті рови [7], що мають по 8, іноді по 6 перемичок, і за своєю будовою близькі до центрально- і західноєвропейських пам'яток типу ронделів і хенджів (астросвятилища з календарними функціями) [8]. Поховання в курганах основні, кількість їх у межах 1-3, рідше до 5-6. Переважають безінвентарні поховання. При похованих знайдені підтрикутної форми вістря стріл із виїмкою в основі, ножі, скребла, відщепи з кременю, рідше з кварциту, зрідка кістки тварин і, ще рідше, посуд. Відомі кам'яні бойові сокири-молоти, також товчачі і розтиральники. Зрідка трапляються комплекси кістяних прикрас із молоточкоподібними булавками і нарізними кістяними пронизками. Дуже рідкісні речі з металу – ножі, шила, провушні сокири, підвіски, сережки, одиничні круглі мідні бляхи.

У незначній кількості досліджувалися подібні поховальні комплекси і на Чигиринщині [9]. Проте донедавна поселень цього часу у середньодніпровській локальній групі не було відомо, а тому скласти повне уявлення про спосіб життя цих племен було важко. У результаті майже 10-літніх пошуків одного з авторів у Середній Наддніпрянщині було виявлено понад 15 поселенських пам'яток ямної культури, з них 7 саме на Чигиринщині. Були встановлені топографічні закономірності їх розміщення, що істотно полегшує подальше виявлення подібних пам'яток. Як найяскравіший приклад подібних заплавних поселень можна навести короткий опис першої з нововиявлених пам'яток – поселення Десятини, відкритого в 1993 р.

Поселення розташоване в урочищі Десятини на колишньому острові в нині осушеній заплаві правого берега р. Тясмин, за 0,5 км на північ від с.Новоселиця Чигиринського району Черкаської

області та близько 50 м на південь від сучасного річища Тясмину. Заплава Тясмину, яка у цьому місці досягає ширини 2-3 км, у середині 1950-х рр. була осушена. Вся заплава всяяна великими і малими, округлими і видовженими, глинистими і піщаними згладженими підвищеннями, які до осушення були островами. Деякі з них не затоплювалися навіть у повінь, інші, нижчі, підтоплювалися. Решту року весь простір між островами був зайнятий річищем та рукавами Тясмину, відкритими плесами, старицями, протоками, озерами і болотами, зарослим очеретом, комишем та іншою рослинністю. На думку ряду фахівців [10], Тясмин на даному відрізку протікає по льодовиковій прохідній долині давнього західного річища р. Дніпро, відомого з перських джерел IX-X ст. як ріка Rufa [11], котра обтікала із заходу Острів Русів або Артанію. Після осушення територію острова, як і майже усієї заплави, почали орати. У даний час острів укритий відновленою природною рослинністю. З 1995 року пам'ятка вимежувана із сівозміни. Навколишня територія, колись затоплена водою, зараз є досить плоским полем з торф'янистим ґрунтом. Власне ур. Десятини є досить сплосченим останцем неправильно-підпрямокутної форми, витягнутим з півдня на північ, складеним з твердих вапняковистих глин. Розміри острова близько 150-110х60-50 м. Висота над навколишнім торфовищем 0,6-0,9 м.

З 1994 р. розпочато стаціонарні розкопки поселення [12] М.П. Сиволапом, при цьому проведено шурфування і збір підйомного матеріалу на всій площі острова методом суцільного прочісування. Площа поширення культурних решток близько 0,6 га, найбільша концентрація їх у центрі і на півдні острова. Здійснено геодезичну зйомку пам'ятки і найближчих околиць (у т.ч. сусіднього ямного поселення Попове Озеро), проведено суцільну розбивку острова квадратами 10х10 м та, частково, 2х2 м; визначено методику розкопок, територію поселення і його охоронну зону вимежувано із сівозміни (2 га), забетоновано постійний репер, встановлено металевий охоронний знак. З розкопу взято численні зразки для радіокарбонного, палінологічного і ботанічного аналізів та увесь зоологічний матеріал. Стратиграфія пам'ятки: 1) торф'янисто-вапняковистий орний шар (0,2-0,3 м) коричневого кольору з подрібненими культурними рештками; 2) вціпілі рештки культурного шару (до 0,35-0,4 м від поверхні) – дещо гумусованої сірої та сіро-жовтої глини з об'єктами *in situ* і вапняковистими конкреціями; 3) материк – вапняковиста глина білувато-

жовтого кольору, дуже тверда і щільна, часто щербистої структури, знахідки практично відсутні. Найглибший виявлений об'єкт (0,81 м) – яма на північ від дослідженого житла. Усього ж досліджено близько двох десятків подібних ям, очевидно, господарських. На західному березі острова знайдено рештки скелета свійського коня (визначення палеозоолога ІА НАН України О.П. Журавльова), що лежав *in situ* на одному рівні з фрагментами кераміки ямної культури. За даними Київської Радіовуглецевої Лабораторії його некалібрована радіовуглецева дата 3880 ± 70 рр. (Кі-9196), а калібрована коливається у межах 2495–2193 до Р.Х. Тобто, це один з найдавніших уцілілих скелетів свійського коня у світі.

У результаті збору підйомного матеріалу і чотирирічних розкопок (1995, 2000–2002), у ході яких було розкрито 672 кв. м., розкопано рештки двох наземних, ледь заглиблених жител, отримана значна кількість археологічних знахідок. Їх процентне співвідношення найкраще можна показати на прикладі результатів розкопок 2000 року: розкрито 139 кв.м, знайдено і розкопано плями 12 господарчих ям [13]. Всього на розкопі 2000 року було виявлено 14 147 різноманітних знахідок, з них фрагментів кераміки: 2860 одиниць (20,22% від загальної кількості усіх знахідок) – 3 фрагменти епохи неоліту (0,1%), 1323 ямної культури (46,26% усього керамічного комплексу розкопу), 523 дрібних невизначених фрагменти епохи бронзи (18,28%), 148 фрагментів КБК (5,18%), 565 чорноліської культури (19,75%), 1 ранньослов'янський (0,034%) та 272 пізніх чи пізньосередньовічних (XVII ст.) фрагменти (9,51%); непосудна кераміка представлена 23 фрагментами печини (0,8%) і 2 фрагментами обмазки (0,068%); є 2 фрагменти скляного пізньосередньовічного посуду (0,01% усіх знахідок); каменів і виробів з каменю: 195 (1,38% усіх знахідок); фрагментів кісток і кісток тварин: 11 090 одиниць (78,39% усіх знахідок), з них 180 зі слідами вогню (1,62% усіх кісток) та 3 кістяні знаряддя – проколки. Крім основних знахідок ще було виявлено мушлі їстівних сухопутних 138 моллюсків *Helix* і 39 фрагментів *Helix* та 99 фрагментів *Unio*.

Як бачимо, на 1 кв.м. у середньому трапляється близько 100 знахідок різного характеру, з них – близько 20 фрагментів кераміки (з яких 9,5 ямної культури) та близько 79 фрагментів кісток тварин.

Усього в колекції виробів із каменю (кварцит, кремій, піщаник, граніт, сланець) з Десятин сотні артефактів: ножеподібні пластини,

кінце-бічні скребки, скребла, скобелі, відщепи, реберчасті сколи, терочки, розтиральники, нуклеуси і уламки каменю та крем'яних жовен. Усі камені принесені на острів людиною з навколишніх місць, головним чином, з виходів порід на правому корінному березі долини; кремінь, переважно, з долини Дніпра. Кістяні знаряддя представлені фрагментом робочої частини мотики з трубчастої кістки тварини, проколками, фрагментом кістяного штампу для орнаментування кераміки. Знайдено також глиняну плячку. З прикрас відомо лише дрібний фрагмент трубчастої нарізної пронизки. Метал представлений трьома підпрямокутними в перерізі мідними шилами, мідним втульчастим шилом та сточеним мідним ножиком. На інших ямних поселеннях відомі також гранітна зернотерка і кам'яна сокира-молот (Усть-Коврай), неспердлена заготовка (Тетянчине), висвердлок кам'яної сокири-молота, кам'яний товчак, велетенські кварцитові відщепи-мотики, свердлене грузило з піщанику, глиняне грузило, очевидно, від ткацького верстата, та кістяний штамп для орнаментування кераміки (Попове Озеро). Співвідношення знахідок кераміки за їхньою культурною належністю показує, що на Десятині поселення існувало лише в ямний час, в інші ж епохи їх лише відвідували.

Фауністичні матеріали Десятин, інших середньодніпровських поселень і курганів показують переважання в раціоні ямників м'яса саме свійських тварин. До складу ямного стада входили свійський бик (*Bos taurus*), вівця (*Ovis aries*), коза (*Capra hircus*), свиня (*Sus domestica* Gray) та кінь (*Equus caballus*); перше місце у ямному стаді Десятин належить бику (72%), далі йде коза (7%), свиня (7%), кінь (7%) і собака (7%) [14]. У приблизно синхронному верхньому шарі Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі теж домінує велика рогата худоба, але процентне відношення видів тварин дещо інше: бик (%), дрібна рогата худоба (33%), кінь (18%), собака (3%) і свиня (2%) [15]. Крім того, на поселеннях трапляються кістки риб, поодинокі кістки свійського собаки (*Canis familiaris*), обпалені фрагменти панциря болотяної черепахи (*Emys orbicularis*), розколоти кістки бобра річкового (*Castor fiber*), нечисленні кістки диких промислових тварин: кабана (*Sus scrofa*), шляхетного оленя (*Cervus elaphus*), косулі європейської (*Capreolus capreolus*) та лося (*Alces alces*), у культурному шарі численні фрагменти мушлів істотного річкового молюска родини *Unio* і сухопутного молюска *Helix* (досі живуть у Тясміні та на Десятині).

Серед залишків тризн у насипах курганів траплялись кості шляхетного опеня, вовка, свійського коня і свійського собаки (визначення О.П. Журавльова). Переважання кісток свійської худоби над рештками диких тварин абсолютне. Склад свійського стада та диких тварин, впольованих мешканцями Десятин, вказує на існування поселення хоча і в лісостеповій зоні, але в оточенні великих лісових масивів.

Кераміка ямної культури з Десятин, в основному, позбавлена орнаментатії, але вкрита горизонтальними і різнонаправленими розчосами зубчастої гребінки, що утворюють своєрідний декор посуду. Ці орнаментальні розчоси утворюють паркетні зони, косу і пряму сітки. Вінчики, переважно, товстостінні, прямі чи слабовідігнуті та плоскострізані, часто безорнаментальні, лише з вертикальними розчосами по вінчику. Ряд вінчиків прикрашено пальцевими вдавленнями-защипами, поперечними насічками і відбитками перевитого шнура. Основна орнаментатійна зона – верхня частина плеча. Тут використовувалися відбитки перевитого шнура, прокреслені широкі лінії, відбитки зубчастого штампа або насічки, пальцеві вм'ятини, що знаходять аналогії серед посуду з основних поховань ямних курганів цієї зони. Зрідка на плічках посуду прикрашався плоскими наліпами. Основні орнаментальні композиції досить прості: горизонтальні і діагональні ряди, горизонтальна "ялинка", лінії та зони відбитків, інколи трикутні композиції вершиною донизу. На відміну від поховальних пам'яток, на Десятині частіше трапляються плоскі, а не гострі чи округлі денця. У цілому форми та орнаментатія кераміки з Десятин знаходять аналогії серед інших ямних пам'яток, хоча трапляються окремі чужорідні впливи, зокрема, катакомбної (плоскі наліпи) чи північнокавказької культур (вінчик ріпуватої посудини).

За даними ямних поселень Чигиринщини можна припустити, що ямники Середньої Наддніпрянщини практикували відгінне скотарство, незначно доповнюючи свій раціон з допомогою рибальства, полювання, можливо, слабкорозвинутого присадибного землеробства і збиральництва. При цьому більшість населення постійно проживало у невеликих поселеннях, розташованих на островоподібних підвищеннях у заплавах рік, колективами по 50-100 чоловік (ймовірно, велика патріархальна сім'я), котрі разом із жителями сусідніх поселень могли об'єднуватися у роди. На літо чоловіки продуктивного віку відходили

з худобою на тимчасові стоянки (типу гуцульських колиб), жінки, діти і старі могли лишатися на місці.

Поселення Десятини є досить перспективною для подальших досліджень пам'яткою ямної культури, найпридатнішою для розкопок серед усіх відомих на даний час у Середній Наддніпрянщині. Особливістю є розташування у радіусі 1-2 км навколо Десятин цілого комплексу пам'яток. Важливість дослідження Десятин полягає в тому, що досі до наукового обігу не введено ще жодної поселенської пам'ятки середньодніпровського варіанту ямної культури, не краще з цим і в більшості інших варіантів. Подібні матеріали могли б бути ще одним внеском у рішення одного з аспектів індоєвропейської проблеми. Зацікавленість до даних розкопок вже давно виявляють і зарубіжні фахівці [16]. У даний час ще цілком недостатньо археологічних даних, щоб обґрунтувати внесок середньодніпровських ямників у етногенез германо-венедо-балто-слов'ян, але ця гіпотеза, на думку автора, все ж може мати право на існування.

1. Mallory J.P. *In Search of the Indo-Europeans*. — London, Thames and Hudson, 1989. — 288p.
2. Мерперт Н.Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы // Автореф. дис... докт. ист. наук. — М., 1968. — 84с.
3. Гиндин Л.А. Население гомеровской Трои. — Москва, Наука, 1993. — 210с.
4. Сиволап М.П. Етнічна інтерпретація середньодніпровської групи пам'яток ямної культури (до постановки проблеми) // Народознавчі зошити. — Львів, 2002. — №3. — С.413–415.
5. Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР. — Киев, Наукова думка, 1985. — Т.1. — С.348; Mallory J.P. *In Search of the Indo-Europeans*. — London, Thames and Hudson, 1989, p.211.
6. Кузьмина О.В. Отчёт об исследовании археологических памятников в зоне строительства оросительных систем Черкасской области в 1983 г. // НА ІА НАН України, ф.1983/65; Сиволап М.П., Сиволап Л.Г. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1990 році // НА ІА НАН України.
7. Сиволап М.П. Астрономічні святилища стародавніх індоєвропейців з території Черкащини // Доба. — 1998. — №1. — С.10-29.
8. Podborsky V. *Tesefice-Kyjovice IV. Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou*. — Brno, 1988. — 312s.
9. Сиволап М.П. Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1994 році // НА ІА НАН України.
10. Максимов Є.В., Максимов С.Є. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. — 1989. — №1. — С.114-119.

11. Minorsky V. 'Hudud al-'Alam. The regions of the world. A Persian geography 372 A.H. — 982 A.D. — London, 1937. 524p.
12. Рассамакін Ю.Я., Сиволап М.П. Звіт про розкопки поселення Десятини у 1995, 2000 році // НА ІА НАН України.
13. Там само.
14. Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — Київ, ІА НАНУ, 2001. — 200с.
15. Лагодовська О.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. — Київ, Вид. АН УРСР, 1962. — 248с.
16. O'Connell T.C., Levine M.A., Hedges R.E.M. The importance of fish in the diet of central Eurasian peoples from the Mesolithic to the Early Iron Age // Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. — Cambridge, 2000. — V.II. — P.302-312; Mykhaylo P. Syvolap. Middle Dnieper Area in the System of Pit-Grave Relics of Early Bronze Age // Vth Annual Meeting. European Association of Archaeologists. Final programme and abstracts. — Lisbon, 2000. — P.137; Сиволап М.П. Краткая характеристика памятников ямной культуры Среднего Поднепровья // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. — Самара, 2001.

Коваленко С.В.,

керівник гуртка "Юні археологи"

Черкаської міської станції юних туристів

ЧЕРКАЩИНА В ПЕРІОД КАМ'ЯНОГО ВІКУ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА І ПАМ'ЯТКИ

Як і вся територія України, наш край був заселений первісними людьми ще в ранньому палеоліті. В цей час почав танути льодовик, відступаючи від Дніпра на північ. На всій території України встановлюється помірний клімат. Територія землі звільнюється від льоду і на ній зароджується життя. З'являються не подібні до сучасних флора і фауна. Мамонти, бізони, північні опені, зубри, носороги, печерні ведмеді та інші звірі, що пристосовуються до нових умов. Це відбувалося 10-15 тисяч років тому.

В Черкаському, Уманському, Монастирищенському та інших краєзнавчих музеях зберігаються знахідки, які свідчать про існування таких звірів в межах Черкащини. Зокрема, в Черкаському обласному краєзнавчому музеї є скелет мамонта та кістяні рештки короткорогого зубра, ймовірно, предка сучасного бізона. А в Монастирищенському музеї зберігається зуб дорослого мамонта і мамонта-дитинчати, знайдені в кар'єрі, що розташований між селами Чапаєвка та Степівка.